

Republiek?). In veel opzichten staat Lipsius' *Politica* nog sterk in de traditie van de humanistische vorstenspiegel. Zo is de discussie van de gewenste deugdzaamheid der militaire en politieke raadgevers onderdeel van een veelomvattende analyse der vorstelijke prudentie. Het mag betwijfeld worden of het hier, zoals Oestreich beweerde, gaat om een staat in de zin van een relatief autonome machtsstructuur à la Weber. Lipsius lijkt de raadgevers veeleer nog in traditionele zin tot het vorstelijk patrimonium te rekenen; zijn analyse van hun deugdzaamheid past dan ook voortreffelijk in de humanistische traditie van studies der raadgevers.

Een ander punt van kritiek betreft de originaliteit van Lipsius' renaissance der stoa. Zoals Nicolette Mout in haar inleiding constateert, hebben recente studies van onder meer William Bouwsma en Quentin Skinner op de grote betekenis van het stoïcisme voor het politiek denken der renaissance in het algemeen gewezen. In het licht hiervan moet de vraag naar het 'nieuwe' van Lipsius' neostoïcisme opnieuw worden gesteld.

Tenslotte moet Oestreichs stellige overtuiging dat Lipsius' filosofie de kern van het Nederlandse humanisme vormde, in twijfel worden getrokken. Vooral ook door het werk van Nicolette Mout is duidelijk geworden dat de verhouding tussen Lipsius en de Republiek op z'n minst problematisch is geweest. Zo had het vertrek van Lipsius uit Leiden in 1590 veel te maken met zijn afwijzing van de republikeinse ontwikkeling. Bovendien is de invloed van Lipsius op de ontwikkeling van het Nederlands humanisme onduidelijk, al kan men betwijfelen of het terecht is humanisten als Grotius, Vossius, Meursius en Heinsius als discipelen van Lipsius te schetsen. Veelbetekenend in dit opzicht is het ronduit negatieve oordeel van hun grote leermeester Scaliger, die, zoals Oestreich overigens zelfvermeid (152), Lipsius als pedant afdeed.

In haar inleiding behandelt Nicolette Mout de kritiek op Oestreichs interpretatie overigens met veel prudentie. De nadruk ligt op de ontwikkeling van Gerhard Oestreich als historicus en op de voortgang van zijn Lipsiusstudies. De editie van het *Habilitationschrift* zelf is voortreffelijk. In menig opzicht overtreft Mouts editie het oorspronkelijke manuscript. Zo zijn stijffouten gecorrigeerd, citaten en literatuurverwijzingen waar nodig gecorrigeerd en zijn er een nieuw notenapparaat en een nieuwe bibliografie ontwikkeld. Het resultaat is een editie waarmee Oestreich posthuum eer wordt bewezen.

M. van Gelderen

J. G. J. van Booma, J. L. van der Gouw, ed., *Communio el mater Fidelium. Acta des Konsistoriums der niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinde in Wesel, 1573-1582* (Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte CHI; Keulen: Rheinland-Verlag GmbH, Delft: Eburon, 1991, 696 blz., ISBN 90 5166 200 9, (Nederland), 3 7927 1173 7 (Duitsland)).

Historische bronnen worden gedrukt op hoop van zegen. Er bestaan genoeg volumineuze uitgaven, die zelden door gebruikers zijn geraadpleegd. De mode spreekt daarin een woordje mee. Een goed verzorgde bronnenuitgave vraagt van haar bewerkers veel tijd, en kan dus wel eens pas in het licht komen als de wispelturige onderzoekers hun aandacht al weer naar andere deelgebieden hebben verplaatst. Het ziet er echter naar uit, dat de aantrekkelijkheid van kerkeraadnotulen als historische bron zich nog handhaaft. Daarom kunnen we dankbaar zijn aan de bewerkers van deze uitgave, dat ze aan het corpus van gedrukte notulen thans ook de Weselse acta hebben toegevoegd.

Om twee redenen nemen ze in dat geheel een aparte plaats in. Ten eerste natuurlijk omdat het een vluchtelingengemeente betreft. Ten tweede ook, omdat de redactie van deze notulen nu eens niet gevoerd is door de plaatselijke predikanten. Het waren de ouderlingen die hier de besluiten

te boek stelden, vooral de uit de algemene Nederlandse geschiedenis bekende Jacques van der Haghen, heer van Gotthem, vóór en na zijn verblijf te Wesel een notabel inwoner van Gent. De ouderlingen en diakenen kwamen voort uit de gemeente zelf, die voor de verkiezing van ambtsdragers in vier kwartieren ingedeeld was (Brabant, Vlaanderen, Gelre en Holland). Een eigen dominee had de gemeente niet. Ze was daarom aangewezen op de medewerking van de Weselse stadspredikanten. In de vergaderingen van de kerkeraad duiken ze aanvankelijk dan ook slechts incidenteel op. Pas in de jaren tachtig zullen ze regelmatig de bijeenkomsten bezoeken. Vanaf die tijd veranderde de gemeente ook van karakter. Uit de oorspronkelijk Nederlandse vluchtelingenkerk ontwikkelde zich een gewone Duitse gereformeerde gemeente.

Het notulenboek voert ons terug naar een vroege fase in de geschiedenis van de Nederlandse gereformeerde kerken. De definitieve scheiding der geesten heeft nog niet plaats gevonden, en het is dus niet zo opmerkelijk — ondanks de nadruk waarmee de uitgevers het signaleren — dat we in deze gemeente personen aantreffen die later tot de remonstranten zullen behoren, of wier kinderen voor die gezindte zullen kiezen. We zien dat de gemeente van Wesel zich echter wel verbonden wil voelen met het grotere verband waartoe zij behoort. Zij heeft de Nederlandse geloofsbelijdenis aangenomen, en de kerkeraad laat in de acta de volledige tekst aantekenen van de besluiten van de Emdersynode in 1571.

Als gemeente zonder dominee nam Wesel niettemin een wat eigenaardige positie in. Dat kan de reden zijn waarom de notulen zeer weinig te melden hebben over de leertucht, al moet men anderzijds niet uit het oog verliezen, dat ook in de gemeenten op vaderlandse bodem de leertucht doorgaans maareen klein onderdeel is geweest van het ambtelijk toezicht. De levenstucht was des te strenger, en dat lijkt in Wesel niet anders te zijn geweest. Ik zou niet direct beamen, dat daarmee de voorwaarden geschapen zijn voor een tolerante atmosfeer van praktische vroomheid (25). Of om het anders te zeggen, een sterke nadruk op praktische vroomheid leidt niet noodzakelijkerwijs naar grote tolerantie. Uit de Hollandse praktijk van die dagen zou ik geen voorbeeld weten te geven dat een kerkeraad instructies gaf tot het toedienen van een lichamelijke straf. De broeders in Wesel doen dat wel. Samen met de schoolmeester gaan ze naar 'den jongen van Peeter Taelman'. Die zal dan een pak slaag krijgen om te leren zijn meester gehoorzaam te zijn, en zo een beter mens te worden: 'sien oft men met sulcken middel hem conde winnen'. Of het daar achter geschreven 'factum' (515) ons wil vertellen dat dit resultaat is bereikt, of enkel dat de actie heeft plaats gevonden, moeten we in het midden laten.

De technische kanten van een bronnenpublicatie krijgen in een bespreking doorgaans alleen aandacht als de uitgever duidelijk gefaald heeft. In het onderhavige geval zijn de namen van de bewerkers echter al een garantie van kwaliteit. Zij hebben de moeilijkheden van wat een vroegere onderzoeker af grijzend 'eine fürchterliche Handschrift' genoemd heeft, overwonnen met een volharding die zoveel resultaat heeft afgeworpen, dat ze uit het gedrukte boek niet meer is af te lezen. Maar ook de achterdochtigste lezer kan zich zekerheid verschaffen, door de bijgevoegde schriftproeven zelf te ontcijferen. Zijn respect voor de paleografische kunde van de bewerkers kan er alleen maar door stijgen.

A.Th. van Deursen

M-Th. Leuker, *'De last van 't huys, de wil des mans ...'. Frauenbilder und Ehekonzepte im niederländischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts* (Niederlande-Studien 2; Munster: Verlag Regensberg, 1992, 380 blz., DM48,-, ISBN 3 7923 0633 6).

Zeventiende-eeuwse beelden van de vrouw en opvattingen over het huwelijk vormen het hoofdthema van deze Munsterse dissertatie, waarin overigens nog heel wat meer aan de orde